मातृशासितः, पुं, (मात्रा शासितः । स्नेहाधिक्यात् केवलं मात्रैव शासितः न तु पित्राचार्य्यादिभिरिति भावः ।) मूर्खः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

मातृष्वसा, स्त्री, (मातुः स्वसा । "मातृपितृभ्यां स्वसा ।" ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) मातृभगिनी । मासी इति भाषा । सा मातृतुल्या यथा,—

"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥

मातृष्वसेयः, पुं, (मातृष्वसुरपत्यं पुमान् । मातृस्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इत्यत्र "छण्प्रत्ययो ढकिलोपश्च ।" इति काशिकोक्तेः ढक् ।) मातृष्वसृपुत्त्रः । मासितुता भाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मातृष्वस्रीयः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०९ ॥

मातृष्वसेयी, स्त्री, (मातृष्वसुरपत्यं स्त्री । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति ढक् । ढकिलोपश्च । ङीष् ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।
("मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ॥")

मातृष्वस्रीयः, स्त्री, (मातृस्वसुरपत्यं पुमान् । मातृष्वसृ + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति छण् ।) मातृभगिनीपुत्त्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मातृष्वस्रीया, स्त्री, (मातृष्वस्रीय + टाप् ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मातृसिंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।

मात्रं, क्ली, (मीयत इति । मा + त्रन् ।) कार्त्स्न्यम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।३।३।१७७ ॥ कार्त्स्न्ये यथा जीवमात्रं न हिंसेत । अवधारणे यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयते अनया । मा + "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४।१६८। इति त्रन् टाप् ।) परिच्छदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः । ३।३।१७७ ॥ परिच्छदो हस्त्यश्वादिः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।५८।२॥ "अङ्गुलमेकं भवति मात्रा ।") कर्णभूषा । वित्तम् । अक्षरावयवः । इति मेदिनी । रे, ७५ ॥*॥ (छन्दसां ह्रस्वदीर्घादिप्रभेदः । यथा, श्रुतबोधे ।
"यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीयेऽपि ॥")
कालविशेषः । यथा,—
"कालेन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमण्डले ।
सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घप्लुते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥
अपि च ।
"वामजानुनि तद्धस्तभ्रमणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—
"मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥"
इति भगवद्गीता ॥
"मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
इन्द्रियम् । इति पूर्व्वोक्तश्लोकटीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ अंशः । यथा,—
"न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्त्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
(शिलोच्चयः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
"प्र मात्राभी रिरिचे ।"
"मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः शिलोच्चयाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ शक्तिः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५९ । "का मात्रा समुद्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति ॥" अवयवः । यथा, मनौ । ७ । ४ ।
"चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥"
"मात्रा अवयवाः ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ ।५।२५ ॥ "तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥" "मात्रा सूक्ष्मं रूपम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्सर्य्यं, क्ली, (मत्सर + ष्यञ् ।) मत्सरस्य भावः । परशुभद्वेषः । यथा,—
"मागाश्चिरायैकतरः प्रमादं
वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥
इति भारवौ ३ अध्यायः ॥

मात्सिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक् ।) जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माथ इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, मान्थ्यते । कुन्थो वधक्लेशौ । इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (मान्थ्यते पीड्यते जनः अस्मिन् । माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् णो वा । निपातनात् नुमभावः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मन्थनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + अण् ।) मथुराया आगतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (तत्र जात इत्यण् वा । मथुराजातः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७३ ।
"ततः स दृष्टबहुलक्लेशस्तां पुरुषोऽब्रवीत् ।
मुग्धे ! पवनसेनाख्यो वणिक्पुत्त्रोऽस्मि माथुरः ॥"
अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता । "तेन प्रोक्तम् ।" ४ । ३ । १०४ । इति अण् ङीप् । माथुरीवृत्तिः । इति व्याकरणम् ॥)

मादः, पुं, (माद्यत इति मद + घञ् । नुमभावः ।) दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्नावली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद + ण्वुल् ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दमाला ॥ (मादयति स्वगुणेन भूतानीति । मद + णिच् ण्वुल् ।) मदकारकद्रव्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ६४ ।
"इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनिश्चितम् ।
अदारस्य दुरन्तानि पञ्चैव मनसा सह ॥")

मादनं, क्ली, (मादयति विरहिणः । इति मद + णिच् + ल्युः ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मादयतीति मद + णिच् + ल्युः ।) हर्षकारयितरि, त्रि ॥)

मादनः, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति । मद + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । मदनवृक्षः । धुस्तूरः । इति केचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + स्त्रियां ङीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भावप्रकाशः ॥

मादृशः, त्रि, (अहमिव दृश्यत इति । दृश + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३।२।६० । इति कञ् ।) मत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८९ ।
"तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्येदृशे काले मादृशैरभिचोदितः ॥
कथं नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्ण ! सखी विभो ! ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥")

माद्री, स्त्री, (मद्रे जाता । मद्र + अण् ङीप् । भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक् ।) पाण्डुराजपत्नी । सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् मैथुनरहितस्य स्वामिन आज्ञया अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभागवतमतम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।६७।१५९।
"कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुबलात्मजा ।")
अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पुं, (माद्र्याः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्त्रस्य मधोरपत्यं पुमान् । इति मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । माया विद्याया धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।